

Bingöl Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Bingol University
Journal of Economics and Administrative Sciences
Cilt/Volume: 5,
Sayı/Issue: Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler
Kongresi: Krizler, Belirsizlikler
ve Arayışlar Özel Sayısı
Yıl/Year: 2021, s. 179-199
DOI: 10.33399/biibfad.1029332
ISSN: 2651-3234/E-ISSN: 2651-3307
Bingöl/Türkiye

Makale Bilgisi/Article Info
Geliş/Received: 27.11.2021   Kabul/ Accepted: 24.12.2021

“BLOKLAR YIKILIRKEN...”: SSCB’NİN DAĞILMASI SONRASINDA DİYANET AYLIK DERGİ’DE DIŞ POLİTİK SÖYLEMLER

*“While Bricks Were Shattered...”: Political Discourses in The
Religious Affairs' Monthly Journal After The Dissolution of
USSR*

Selin ŞAHİN*

Öz

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1990'ların başında dağılması ve uluslararası sistemin yeniden yapılanması Türk Dış Politikası'nda da yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Orta Asya'dan Balkanlar'a, Orta Doğu'dan Kafkasya'ya kadar ortaya çıkan güç boşluklarını değerlendirme arayışında olan Türkiye, bu bölgelere yönelik yeni bir dış politika teşekkül ettirme çabasını ortaya koymuştur. Bu arayış yalnızca dış politikayı şekillendiren kişi ve kurumların değil devletin farklı unsurlarının da eylem ve söylem üretmesini yanında getirmiştir. Bu unsurlardan biri de Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı bu dönemden itibaren özellikle Müslüman nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği ve tarihi süreç içerisinde kültürel ortaklıkların tesis edildiği ülkelerle alakalı dış politika yapım sürecinin aktörlerinden biri olmuştur. Bunun yanında Diyanet İşleri Başkanlığı Ocak 1991'den itibaren neşretmeye başladığı *Diyanet Aylık Dergi'*de sıklıkla Türk Dış Politikası'nı gündemine taşımış, Türkiye'nin yeni dünya sistemi içerisinde alacağı pozisyon ve üreteceği

* Dr. Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, selin.sahin@dpu.edu.tr, ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0071-6554>.

politikalar hususunda görüş bildirmiştir. Bu doğrultuda söylem analizi yönteminin kullanılacağı çalışmada 1990'larda *Diyanet Aylık Dergi'* de yer alan dış politik söylemler tetkik edilecektir. Çalışmanın neticesinde varılan sonuç Diyanet İşleri Başkanlığı'nın SSCB'nin yıkılmasının ardından özellikle Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde dış politika yapımı hususunda etkin hale getirildiği ve *Diyanet Aylık Dergi* vasıtası ile dış politika hususunda gerek söylem üretildiği gerekse Başkanlığın ortaya koyduğu faaliyetlerin dergide kendisine yer bulduğu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk dış politikası, Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet Aylık Dergi

Jel Kodları: Z0; Z00

Abstract

Dissolution of Union of Soviet Socialist Republics at the beginning of 90's and restructuring of international system has implied new seekings in Turkish foreign policy. Turkey wanted to have benefit from the power gaps which occurred from Middle Asia to Balkans and from Middle East to Caucasia, it has exhibited its seeking of new foreign policies directed these areas. This seeking has implied to not only people and institution that shaped foreign policies but also government's different aspects in order to produce action and discourse. One of these aspects are the Presidency of Religious Affairs. It had been the one of the actors that produced foreign policies between the countries that have cultural overlap and majority of Muslim population. In addition, a journal which had been published since 1991 by Presidency of Religious Affairs called *Monthly Journal of Religious Affairs* had Turkish Foreign Policies in its agenda and presented opinions about Turkey's position in the new system of world and which policies will be produced. In this direction within discourse analysis method, the foreign policies discourses which publish in *Monthly Journal of Religious Affairs* on 90's will be examined. The result of the study shows that, the Presidency of Religious Affairs had been active about foreign policies on the places where major population is Muslim after dissolution of USSR. By the help of *Monthly Journal of Religious Affairs*, discourses about foreign policies had been produced and events of the Presidency had found a place in the journal.

Keywords: Turkish foreign policy, Presidency of Religious Affairs, Monthly Journal of Religious Affairs.

Jel Codes: Z0; Z00

1. Giriş

II. Dünya Savaşı’ndan 1990’lı yıllara kadar uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin 1991 yılında dağılmasının ardından ortadan kalkmış, böylelikle Soğuk Savaş dönemi hitama ermiştir (Hobsbawm, 2011: 301-344; Nye ve Welch, 2011: 189-255; Gaddis, 2008). SSCB’nin dağılmasıyla birlikte uluslararası sistemin almış olduğu yeni hal, tüm devletlerin dış politikasına sirayet ettiği gibi 1990’lı yılların Türk Dış Politikası’na da doğrudan yansımıştır. Bu dönemden itibaren artık Türkiye, SSCB’nin dağılışının bir neticesi olarak Orta Asya’dan Balkanlar’a, Orta Doğu’dan Kafkasya’ya kadar ortaya çıkan güç boşluklarının doldurulmasına yönelik bir tutum içerisinde olmuştur (Aydın, 2012: 366-372). Bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkeleriyle var olan işbirliğinin kuvvetlendirilmesi ve yenilerinin tesis edilmesi amacıyla başta dinî ve etnik olmak üzere kültürel aidiyetler çerçevesinde bir politika izlenmiş ve bu doğrultuda Türkiye’nin bölgeye yön veren bir aktör olarak var olabilmesi hedeflenmiştir:

“...kuzeydoğusunda yaklaşık 6 milyon km²’lik bir alanda yerleşik, 60 milyonluk, 5’i Türk kökenli 6 Müslüman devletin bağımsızlıklarını kazanması Türkiye’de büyük bir heyecan ve sevinçle karşılandı. ...Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1 Eylül 1991’de TBMM’yi açış konuşmasında durumu değerlendirirken Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve SSCB’nin dağılmasının Türklere bölge lideri olabilmeleri yolunda tarihî bir fırsat hazırladığını ve 400 yıldan beri ilk defa ortaya çıkan bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini ifade etti. ...Yıllarca süren yalnızlık duygusu aniden sona ermiş, Türkiye’nin Kafkasya-Orta Asya coğrafyasında bağımsızlıklarını yeni kazanan devletlerin büyük kısmıyla ortak kültürel, dilsel ve dinsel bağları hem Türkiye içinde hem de dışında Türkiye’nin bölgedeki önemini artıracak unsurlar olarak sık sık vurgulanmaya başlanmıştı” (Aydın, 2012: 370).

SSCB’nin yıkılışı bu anlamda yalnızca yeni bir uluslararası sistem manası taşımamış aynı zamanda oluşan bu yeni sistemde Türkiye’nin bölgesel güç elde edebileceği bir ortam olarak tasavvur edilmiş ve bu çerçevede bağımsızlığını yeni kazanan bölge ülkeleriyle işbirliği tesis edilerek bölgeye yönelik aktif bir dış politikanın yürütülmesi eğilimi gösterilmiştir. Bu doğrultuda ilk etapta bölgede yaşanan gelişmeleri

yakından takip eden Türkiye, sonraki süreçte yeni devletlerin bağımsızlıklarını tanıyan ilk devletlerden biri olmuş ve bölge ülkeleri için bir model olma gayreti göstermiştir (Aydın, 2012: 371).

Soğuk Savaş sonrası düzende Türkiye'nin nasıl bir rol üstlenmesi gerektiği sorusuna cevap arayışında olanlar yalnızca doğrudan dış politikayı oluşturan ve yürüten kişi ve kurumlar olmamıştır. Devletin farklı unsurlarının da bu arayışın bir parçası hüviyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda dış politika yapım sürecinin ana aktörlerinin yanında devletin farklı kurumları da Türk Dış Politikası'na ilişkin söylem ve eylem üretme gayreti içerisine girmiştir. Bu şekilde faaliyet yürüten devlet unsurlarından biri de Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı SSCB'nin dağılma sürecinden itibaren bilhassa Müslüman nüfusa sahip olan bölge ülkeleriyle kurulan ve kurulması talep edilen iletişimin önemli aktörlerinden birisi olmuş ve bu doğrultuda özellikle dinî bağlara vurgu yapılarak bölgesel işbirliğinin kuvvetlendirilmesine çaba sarf etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bahsi geçen dönemde bölge ülkelerindeki Müslüman nüfusu temsil eden kişi ve kurumlarla kurmuş olduğu ilişkiler ve bununla birlikte gerçekleştirdiği toplantılar kurumun dönemin dış politikasını destekleyen ve güçlendiren bir mahiyeti olduğunu göstermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, gerçekleştirmiş olduğu görüşmeler ve toplantılarla yalnızca meselenin fiilî cephesinde bulunmamış, dönemde neşrettiği süreli yayınlar vasıtasıyla da konuya ilişkin söylem üretmiştir. Ocak 1991'de *Diyanet Gazetesi*'nin devamı olarak yayın hayatına dahil olan *Diyanet Aylık Dergi*'nin içeriğinde yalnızca dinî konulara yer verilmemiş, toplumsal hayatı alakadar eden bütün meselelere temas edilirken aynı zamanda siyasî meseleler ve bilhassa dış politikaya ilişkin konular da gündeme getirilmiştir. Bu doğrultuda *Diyanet Aylık Dergi*'nin ilk sayısından itibaren dış politikaya ilişkin söylemler dergi içerisinde kendisine yer bulmuş ve 1990'lı yıllarda yayınlanmış olan sayılarda dış politikaya dair konulara sıklıkla temas edilmiştir. Bahsi geçen sayılarda Türkiye'nin yeni düzende kendisini nasıl konumlandırması gerektiği sorusuna cevap verilmeye çalışılmış

ve bilhassa Müslüman-Türk coğrafyaya ilişkin yürütülecek dış politikaya dair öneri ve teklifler ortaya koyulmuştur. Böylelikle *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bahsi geçen dönemde dış politikaya ilişkin üstlenmiş olduğu rolün, söylemsel cephesini inşa etmiştir. Bu doğrultuda çalışmada *Diyanet Aylık Dergi*’nin 1991-2000 yılları arasında yayınlanmış olan ve çalışmanın konusuyla ilişkilendirilebilecek söylemlerin yer aldığı otuz beş sayısında bilhassa SSCB’nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan devletlere yönelik ortaya koyulan söylemlerin söylem analizi yöntemine başvurularak tetkik edilmesi ve Başkanlığın bu dönemde bölgeye ilişkin gerçekleştirdiği faaliyetlerin nasıl yansıtıldığının ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

2. Yöntem

Çalışmada *Diyanet Aylık Dergi*’nin Ocak 1991’den Ocak 2000 tarihine kadar yayınlanmış olan yüz sekiz sayısı incelenmiş ve bu sayılar içerisinde Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan devletlere yönelik ortaya koyulan söylemler söylem analizi yöntemi kullanılarak tetkik edilmiştir. Söylem analizi yönteminde metin ve konuşmalardaki söylemler doğal yapısına herhangi bir müdahalede bulunulmadan incelenmekte, söylemin ortaya çıktığı toplumsal ve siyasal koşullar, söylemin kimler tarafından ortaya koyulduğu gözönünde bulundurulurken metin ve konuşmalardaki söylemlerin bağlamı ve anlamı belirlenmeye çalışılmaktadır (Çelik ve Ekşi, 2013:108). Bu anlamlandırma süreci neticesinde söylemleri ortaya koyanların toplumsal ve siyasal olay ve durumları ne şekilde değerlendirip bir söylem haline getirdikleri saptanabilmektedir. Teun A. Van Dijk’in söylemlerin ideolojilerin tekraren inşa edilmesinde ve günlük iletişim içerisindeki işlevine dair yapmış olduğu vurgu, düşüncelerin ve bu düşünceler neticesinde ortaya çıkan eylemlerin anlamlandırılabilmesi hususunda söylemlerin analiz edilmesinin önemine işaret eder niteliktedir (Van Dijk, 2003:13).

Diyanet Aylık Dergi’nin bahsi geçen dönemde yayınlanan yüz sekiz sayısının içerisinde otuz beş sayıda çalışmanın inceleme alanına dahil olan metinler tespit edilmiş ve bu metinler çerçevesinde söylem analizi gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen dergi sayılarında “dış politika”,

“Sovyetler Birliği”, “Türk Cumhuriyetleri” ve “Avrasya” temalarının işlendiği yazılar çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada söylemlerin anlamlandırılması çabası etrafında metinlerdeki baskın temalara odaklanılmıştır. Bu doğrultuda Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin vurgulandığı haberler, röportajlar ve makalelerdeki söylemler analiz edilmiştir. *Diyanet Aylık Dergi*'nin Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin son aşamasını teşkil eden dönemde yayın hayatına dahil olması ve 2000'li yıllarla birlikte uluslararası sistemin yeni bir hale bürünmüş olması çalışmanın dönemsel sınırlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Çalışmada analiz edilen sayılardaki ortak temalar çerçevesinde bölümlendirme yapılmıştır. Bu doğrultuda Türk Cumhuriyetleri'yle kurulacak ilişkilerde Türkiye'ye yönelik beklentilerin genel ifadesi olarak nitelendirilebilecek “model ülke” tasavvuru ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın diplomasinin bir aktörü olarak yürütmüş olduğu faaliyetlerin *Diyanet Aylık Dergi*'deki söylemsel karşılığı ayrı bölümler halinde ele alınmıştır.

3. “21. Yüzyıl Ne Getirecek?”: Diyanet Aylık Dergi'de Model Ülke Olarak Türkiye Söylemi

Doğu bloğunun dağılmanın eşliğinde olduğu dönemde yayın hayatına dahil olan ve halen yayın hayatında varlığını devam ettiren *Diyanet Aylık Dergi*, Ocak 1991'de yayınlanan ilk sayısı için dönemin koşulları ve siyasal atmosferi çerçevesinde bir kapak konusu seçmiş ve bu doğrultuda kapağına taşıdığı “Bloklar Yıkılırken... 21 Yüzyıl Ne Getirecek?” sorunu gündemine almıştır. Bu çerçevede öncelikli olarak var olan sistemin artık işlerliğini muhafaza edemediği ifade edilmiş ve hem Batı bloğunun hem Doğu bloğunun sisteme ilişkin arayışları olduğu ortaya koyularak yeni bir düzenin tesis edilmesinin gereklilik arz ettiğine ve bu yeni düzenin Türkiye için bir fırsat anlamı taşıdığına işaret edilmiştir (Avukatgil, 1991: 12). Bu durum *Diyanet Aylık Dergi*'de şu şekilde ifade edilmiştir:

““Batı” uygarlığının “Marksizm” kanadı kırılmış, “Kapitalizm” kanadı ise içten-içe çürümeye başlamışsa, “Doğu” denilen tarihî insanî değerlerimiz yeniden gündeme gelecektir. Batılı bazı “Araştırma Enstitüleri”nin “21. yüzyılın Türk Asrı olacağı” şeklindeki değerlendirmeleri boşuna değildir. ...“Osmanlı arşivleri”nde en çok araştırdıkları konular ise, bizim tarihi

“Vakıf” müessesemiz; “Ahilik Teşkilâtımız” ve “Tevcihat” usûlümüzdür. ...“İnsan”ı aşır, “tabiat” ve “çevre”ye, “hayvan” ve “kuş”ların bakımına kadar uzanan bu sosyal müesseseleri (vakıfları) ve diğer içtimaî kurumları ile tarihimiz, “insanı insanın kurdu yapan” marazî sistemlerin son sığınağı mı olacak, bunu istikbal gösterecek.. Şurası muhakkak ki, “Doğu” ve “Batı”sı ile insanlık bir “arayış” içerisinde. Yöneliş ise, Marksist ve Kapitalist uygulamaların bıraktığı boşluğun doldurulması istikametindedir. İnsanlık yeni bir döneme girerken bize düşen “tarih”imizin ve “coğrafya”nın hakkını vermektir. Yoksa, kapısının önündeki elmas tarlasını görmeyip, kıtalar ötesine arayışa çıkan “elmas” avcularından farkımız kalmaz.” (“Bloklar Yıkılırken 21. Yy. Ne Getirecek?”, 1991: 3)

Dile getirilen bu ifadeler Türkiye’nin tarihî ve coğrafi mirasından da kuvvet alarak yeni düzende önemli roller üstlenmesi gerektiğine yönelik bir beklentinin var olduğuna açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye’nin yeni düzende üstlenebileceği role ilişkin vurgu, yeni düzendeki işbirliğinin kültürel ve dinî aidiyetler çerçevesinde kurulacağına ilişkin bakış açısıyla ilişkilidir (Yazıcıoğlu, 1991a). Bu görüş yalnızca bir beklenti olarak kalmamış, bu arayışların bir neticesi olarak *Diyanet Aylık Dergi’de* mevcut dış politikanın var olan yeni düzen için işlevsel olmadığına işaret edilmiş, Türkiye’nin dış politikasında değişikliğe gitmesi ve oluşan yeni düzene uyum sağlayacak yeni bir dış siyaseti izlemesi, bu konuda gerekli adımların zaman kaybetmeden atılması gerektiği belirtilmiştir (Aydınbeyli, 1991a: 7, 9-10; 1991b: 8). Bu çerçevede ilk olarak Türkiye’nin Batılı devletlerle karşı karşıya kalmadan hangi bölge ülkeleri ile işbirliğine girebileceği ele alınmış ve “hedef ülkeler” şu şekilde belirlenmiştir:

“Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk, Yugoslavya ve Sovyet Türk Cumhuriyetlerine gelince bu ülkeler bizim için yeni bir yaklaşım hedefi olabilir. Batılı girişimciler bu ülkeleri -belki etnik, problemleri sebebiyle- cazip bulmuyorlar. Bu sebeple bu Balkan ve Sovyet-Türk Cumhuriyetleri -hiç olmazsa şimdilik- Türkiye için girilebilecek boş alanlar ve pazarlardır. Türkiye, kendisine coğrafi ve kültürel bakımdan yakın bu ülkeleri dış ekonomisinin ve kültürel yaklaşımının hedefi haline getirebilir.” (Aydınbeyli, 1991a: 8).

Türkiye'nin bahsi geçen ülkelerle işbirliği kurması yalnızca Türkiye'nin çıkarlarıyla ilişkili olarak ele alınmamıştır. Bölge ülkeleri için de bu durumun fayda sağlayacağı, Türkiye'nin bu ülkeler için "model ülke" olabileceği söylemi, Türkiye'nin bölgenin odak ülkesi ya da çekim merkezi olduğu şeklindeki görüşler çerçevesinde değerlendirilmiştir (Aydınbeyli, 1991a: 8; Aydınbeyli, 1991b: 9; Mert, 1991a: 5; Yılmaz, 1992; Sarıkoyuncu, 1994: 30; Elekdağ, 1993: 31). Bununla birlikte Türkiye'nin bölge ülkeleriyle geliştireceği ilişkilerin ve kuracağı bağların Kıbrıs meselesi, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar gibi dış politikanın önemli problemlerinin çözümünde de Türkiye'nin elini kuvvetlendireceği vurgulanmıştır (Aydınbeyli, 1991a: 9). Böylece mesele yeni bir imkân arayışının yanında var olan sorunların çözümü için de işlevsel bir niteliğe sahip olarak değerlendirilmiştir.

*Diyanet Aylık Dergi'*de bölge ülkeleriyle güçlü bir ilişkinin var edilmesi gerektiğine dair görüş yalnızca Türkiye'nin çıkarları ve kazançları çerçevesinde değerlendirilmemekte bu durum aynı zamanda Türkiye'nin sorumluluk duyması gereken bir mesele olarak da telakki edilmektedir (Balcı, 1992: 7; Ateş, 1992: 20; Demir, 1992: 33; Durmuş, 1994: 54). Özellikle bölge ülkelerindeki Türk nüfusu, aktif bir dış politika yürütülmesinin gereklilik arz ettiği şeklinde görüşlerin dayanağı olmakta ve bu çerçevede Türkiye'nin bölge ülkeleri arasında arabulucu bir rol üstlenebileceği ifade edilmektedir (Aydınbeyli, 1991a: 9; Yalçıntaş, 1991: 12). "Türkiye Ortadoğu ile Batı arasında bir köprü.. Bölgesinde bir istikrar unsuru.. Vazgeçilmez bir odak ülke.." (Aydınbeyli, 1991b: 7) şeklindeki tanımlamalar da aslında Türkiye'nin bölge ülkeleri için ehemmiyetini vurgular niteliktedir. Ortaya koyulan bu beklenti, aynı zamanda bölge ülkelerinin Türkiye'den talepleriyle de ilişkili bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye gerçekleştirilen ziyaretlerde dinî, kültürel ve hayri beklentilerin dile getirildiği belirtilmiş, bölge ülkelerinin dinî ve kültürel temellerde işbirliği kurulmasına yönelik istekli olduğuna işaret edilmiştir ("Balkanlar ve Sovyet Türk Cumhuriyetleri'nden Ziyaretçi Köprüsü", 1991: 10; Yazıcıoğlu, 1991b; Mert, 1991b: 6; Yılmaz, 1992).

Yeni kurulacak düzende Türkiye’nin bilhassa İslam ülkeleri ile işbirliğine girmesinin hem Türkiye hem bölge ülkeleri için önemi vurgulanırken dinî ve kültürel beraberliğin öncüsü olarak işbirliğinin iktisadî ayağının ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda *Diyanet Aylık Dergi’de* İslâm Konferansı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK) gibi oluşumlar hakkında detaylı bilgilere yer verilmekte ve iktisadî alanda başlayan ortaklıkların ilerleyen dönemde başka alanlara da sirayet edeceğine işaret edilmektedir (Sezer, 1991: 13). Bu etkileşimin özellikle kültürel sahada gerçekleştirilmesine yönelik adımlara yer verilmesi de topyekûn bir işbirliğinin gerekli görüldüğü fikri ile doğrudan ilişkilidir (“Esir Türk İlleri”, 1991: 24-25). İşbirliği tesis edilirken özellikle Türk dünyası içerisinde dil birliğinin kurulması gerektiği fikri vurgulanmaktadır: “Dilimiz, birliğimiz ve Türk dünyasının birliği için bir tutkaldır. Eğer bu tutkal olmazsa, birliğin unsurları darmadağın olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır.” (İlker, 1993: 17). Bu anlamda *Diyanet Aylık Dergi’de* Türk dünyasında sebebi asabiyetin teşekkül ettirilmesinde dil birliğinin sağlanmasının ehemmiyetine dikkat çekildiğini görülmektedir (Yılmaz, 1993; Ceylan, 1993: 6-7; Bayraktar, 1993: 10-11).

Yeni düzende Türkiye’yi bölgesinde ön plana çıkartacak, bağımsızlığını yeni kazanan devletler için “model” ülke olmasını sağlayacak bir dış politikanın tesisine ilişkin söylemler *Diyanet Aylık Dergi’de* kendisine yer bulurken aynı zamanda doğrudan dış politika karar alıcı ve yürütücülerinin faaliyetlerine de geniş alan ayrılmıştır (İşcan ve Erşahin, 1991: 49-51; Arslan ve İşcan, 1992: 50). Bu gibi haberlerin dergide yer bulması Diyanet İşleri Başkanlığı’nın dış politikayla ilişkili meselelerle yakından alakadar olduğunu göstermektedir. Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecinde ve sonrasında Türk dünyasında yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmelere ilişkin haberlere yer verilmesi *Diyanet Aylık Dergi’nin* bölgeye dair ilgisini açıkça göstermekte ve bölge ülkelerinde yaşanan gelişmelerin yakinen takip edildiğini ortaya koymaktadır (Özönder, 1991: 44-45; “Komşuda Neler Oluyor?”, 1991: 46-47).

Diyanet Aylık Dergi’nin 1991-2000 yılları arasında yayınlanan sayılarında dış politikaya dair üzerinde özellikle durulan bir diğer mesele Türkiye’nin Avrupa Topluluğu ile ilişkileridir. Dergide

Türkiye'nin Müslüman kimliği dolayısıyla Avrupa Topluluğu'na kabul edilmediği ortaya koyulurken, İslam dünyasında Türkiye'nin lider olarak konumlandırıldığı belirtilmekte ve Batı'ya alternatif olarak Türk dünyasına odaklanması gerektiğine işaret edilmektedir (Özfatura, 1992: 50; Keskin, 1992: 41). Bu anlamda dergide Avrupa Topluluğu ile ilişkilerin yeni düzenin alacağı hal çerçevesinde yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulduğu söylenebilir. Dergide yer alan şu ifadeler bu durumu ortaya koymaktadır:

“Türkiye'nin geleceği Ortadoğu, Balkanlar, Ortaasya, Türk Cumhuriyetleri, Kafkasya ve İslâm Dünyasıdır. Görünen odur ki, Hıristiyan Batı, kültür emperyalizmi ve ekonomik baskılarla İslâm Dünyasını örtülü esaret altına almıştır. Bu esaret zincirinin kırılması ve sömürünün sona ermesi Türkiye'nin liderliğinde Türk Dünyasının bütünleşmesi ve İslâm Dünyasının “İslâm Konferansı Teşkilatı” çatısı altında İslâm Ortak Pazarı, İslâm Konseyi ve Askeri Paktının kurulmasıyla mümkündür.” (Özfatura, 1992: 50).

Genel itibarıyla bakıldığı zaman 1991'den 2000'li yıllara kadar neşredilen *Diyanet Aylık Dergi* sayılarında dış politikaya ilişkin konularda öncelikli olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk Dünyası'nda ortaya çıkan güç boşluğunun Türkiye tarafından doldurulması ve bu doğrultuda Türkiye'nin bölge ülkelerine lider ve model olması fikrine dayanan aktif bir dış politikanın yürütülmesi gerekliliği gündeme taşınmıştır. Bu anlamda dergide Türkiye'nin yeni bir dış politika tesis etmesi ve ortaya çıkacak bu yeni düzende millî çıkarlarını muhafaza ederken aynı zamanda bölgede söz sahibi olan bir ülke olması talebi dile getirilmiştir. Bu doğrultuda Türk Dış Politikası'nın, bahsi geçen dönemde *Diyanet Aylık Dergi*'nin önemli gündem maddelerinden birini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir niteliktedir.

4. “Avrasya’da Çarpan Kalpler Ankara’da Birleşti”: Diplomasinin Bir Aktörü Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslâm Şûraları

Diyanet Aylık Dergi'de dış politika yalnızca üzerine söylem üretilen bir alan olarak ele alınmamış, 1990'lı yıllar boyunca dış politikaya ilişkin hususlara önemli katkılarda bulunan Diyanet İşleri

Başkanlığı’nın faaliyetleri *Diyanet Aylık Dergi’de* doğrudan kendisine yer bulmuştur. Bu doğrultuda 1990’lı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın dış politikayla alakalı olarak yürütmüş olduğu faaliyetlerin ve üstlenmiş olduğu vazifelerin neler olduğunun takibini dergi üzerinden yapmak mümkün hale gelmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bağımsızlığını elde eden Türk Müslüman devletlerin bilhassa dinî temsilcileriyle gerçekleştirmiş olduğu görüşmeler, diplomasinin önemli bir cephesini teşkil etmektedir (“Sovyet Türk Cumhuriyetleri’nden Ziyaretler”, 1991: 56). Bahsi geçen dönemde gerek Diyanet İşleri Başkanlığı personelleri bölgeye ziyaretlerde bulunmuş gerek bölge temsilcileri Diyanet İşleri Başkanı’nı ziyaret etmiş ve böylelikle Türkiye ile bölge ülkeleri arasında kurulması arzulanan bağın dinî mahiyetteki düğümleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından atılmıştır. Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bölgedeki güç boşluğunun doldurulması hususunda dinî aidiyetlerin önemli olacağına yönelik görüş Başkanlığın diplomasideki rolünü daha belirgin hale getirmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecinde bölge ülkelerinde dinî temsilcilik açılması kararı da Başkanlığın diplomasideki rolüne işaret eder niteliktedir (“Bakü’de Dinî Ataşelik Açılıyor”, 1991: 58; Yılmaz, 1992).

Diyanet İşleri Başkanlığı’na dış ülke temsilcilerinin yaptığı ziyaretlerde ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın personelleri tarafından temsilcilerle gerçekleştirilen röportajlarda Başkanlığın dinî neşriyat desteği sağlaması, din görevlilerinin ve Türkiye’ye gönderilecek öğrencilerin eğitimine destekte bulunması, cami yapımına katkı yapması gibi hususlarda işbirliği gündeme getirilmiştir (“70 Yıllık Hasret Sona Erdi!”, 1991: 34; Kaya, 1991:14; “Diyanet-Türkmenistan-Kazakistan İşbirliği”, 1992: 51; Arslan, 1992: 9-10; Soy Türk, 1992: 12; “Yeni Türk Cumhuriyetleri Kazakistan”, 1992: 32; Özbudak, 1992:36; “Başkanlığımıza Ziyaretler”, 1993: 59; “Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan Balkanlara Ziyaret”, 1994: 58; “Kırgızistan Merkez Bankası Başkanı”, 1996: 56). *Diyanet Aylık Dergi’de* iletilen taleplerin karşılanması, Diyanet İşleri Başkanlığı özelinde Türkiye’nin sorumluluğu kapsamında ele alınmıştır (Başgönül, 1992:4; Güran, 1995: 12; Uslu, 1995: 31; Doğan, 1998: 16). Ayrıca dönemin Diyanet İşleri Başkanı

Mehmet Nuri Yılmaz tarafından bu yardımların “farz” olduğuna işaret edilerek sorumluluğun dinî mahiyetine vurgu yapılmıştır (“Basın Toplantısı”, 1993:2 0). Şu ifadeler durumu ortaya koyar niteliktedir:

“Dini ve dili bizimle aynı olan bu insanlar, her hususta olduğu gibi dinî ihtiyaçlarının karşılanmasında da Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nden destek beklemektedirler. Dine susamış Müslüman soydaşlarımızın susuzluğunu gidermek, onları bu konuda yalnız bırakmamak, en azından kendi kendilerine yeter hale gelinceye kadar desteklemek, hem millî hem de dini bir sorumluluk olsa gerek.” (Ulusal, 1991: 25).

Diyanet İşleri Başkanlığı bu durumu bir sorumluluk olarak görmekle birlikte aynı zamanda bunun bölgesel bütünlüğün sağlanabilmesi için bir gereklilik olduğu düşüncesindedir. Dergide bu durumun altı şu ifadelerle çizilmektedir:

“Son yıllarda Hristiyan misyonerlerinin Orta Asya’yı bâkir ve müsait bir saha olarak gördükleri müşahede edilmektedir. Türk Dünyası’nın gelecekteki fikrî ve kültürel bütünleşme ve güçlenmesini önlemeye mâruf bu girişimler karşısında baştan itibaren uyanık ve hazırlıklı olmamız hayatî önem taşımaktadır. Kültürel ve iktisadî seviye itibariyle bu tür faaliyetlere çok müsait olan Orta Asya ve Kafkasya’da İslami şuurun ve hizmetlerin en kısa zamanda ve sür’atle canlandırılması gerekir.” (Yılmaz, 1997).

Başkanlık bu doğrultuda üstlenmiş olduğu rolü, işbirliğinin tesisine aracı olma şeklinde nitelendirmektedir: “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı... ihtiyaçları gidermede sizlerin yardımlarına güvenerek “köprü” vazifesini üstlenmiştir. Gönül birliğimizin sağlam temellere oturtulması, inanıyorum ki, ekonomik ve siyasi açıdan da güç birliğine ulaşmamıza katkıda bulunacaktır.” (Başgönül, 1992: 4). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Başkanlık, kalben kurulacak bağın diğer alanlarda da birlikteliği beraberinde getireceği düşüncesini taşımakta ve yürütmüş olduğu faaliyetleri de bu düşünce ekseninde ortaya koymaktadır. Ayrıca yapılan yardımlar, Başkanlık tarafından “Soydaş ve dindaşlarımızdan ayrı kaldığımız 72 senede yanan yüreklerimizden coşan bir hasret halleşmesi...” (Yılmaz, 1998) şeklinde de değerlendirilmektedir.

Bölge ülkelerine yardım hususunda yalnızca Diyanet İşleri Başkanlığı değil Türkiye Diyanet Vakfı da maddî ve manevî olarak aktif bir şekilde rol almış (“T. Diyanet Vakfı’ndan Yardımlar”, 1992: 53; Güler, 1994: 5-6; Güler, 1999: 8) ve Vakıf, “Türk Cumhuriyetlerindeki dinî ve millî kültür değerlerinin yeniden canlandırılması...” (Selimbaşoğlu, 1992: 13-14) maksadı çerçevesinde hareket ettiklerini belirtmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen röportajlarda Türkiye’nin yalnızca dinî alanda değil siyasî mana da desteğinin talep edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye’nin Osmanlı Devleti’nin korumacı politikasını sürdürmesine yönelik istek, Makedonya Cumhuriyeti İslâm Birliği Meşihatı Kültür Müşaviri Mehmet İbrahimî’nin “Türkiye’den eski Osmanlı hamiliğini görmek istiyoruz. Geriye nasıl dönebiliriz? ...oradaki Müslüman halk, Türkiye’yi her zaman büyük görüyor, her zaman bir baba olarak görüyor. Kendilerini o ecdadın torunları olarak görüyor.” (Kaya, 1991: 14) şeklindeki ifadelerine yer verilerek ortaya koyulmuştur. Benzer bir şekilde dönemin Kuzey Kafkasya Müslümanları Başmüftüsü Mahmut Gikiyev de verdiği röportajda Türkiye’nin önderliğine ihtiyaç duyulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Türkiye bizim özümüz, melceimiz... Türkiye şerefimiz.. Sizi düşünürüz de kendimizi arkalı, sahipli sayarız. ...Cumhurbaşkanınız Kazakistan’a, Azerbaycan’a geldi. Bize çok ikram oldu. Eyilik oldu. Dışa karşı sahipliyiz dedik. Sahipsiz olmadığımızı anladık.” (“70 Yıllık Hasret Sona Erdi!”, 1991: 34). Dile getirilen bu ifadeler *Diyanet Aylık Dergi’de* Türkiye’nin bölge ülkelerine örnek teşkil edebileceğine ilişkin tasavvurun tek taraflı bir niteliği olmadığını vurgulandığını göstermektedir.

1990’lı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı Türk Cumhuriyetlerinin yanı sıra İslam coğrafyası ile kurulan ilişkilerde de önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyanet İşleri Başkanı’nın İslam ülkeleri arasında gerçekleştirilen toplantılara ve bu devletlere gerçekleştirilen ziyaretlere iştirak etmesi bu manada değerlendirilebilir (Serter, 1993: 4-7; Tetik, 1996: 69; Tetik, 1998:4, 8). Nitekim 1998 yılında dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz’a Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı tarafından “Türk Dünyasına Hizmet Edenler” ödülü takdim edilmesi de bu anlamda önem arz etmektedir (“Diyanet

İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz'a "Türk Dünyası" Ödülü", 1998: 56).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ev sahipliğini yapmış olduğu İslâm Şûraları ise bu dönemde Başkanlık aracılığıyla yürütülen diplomasinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. 23-25 Ekim 1995 tarihinde gerçekleştirilen kısaca Avrasya İslam Şurası olarak adlandırılan Türk Cumhuriyetleri, Balkan ve Kafkas Ülkeleri Türk ve Müslüman Toplulukları Din Hizmetleri İstişare Toplantısı ve bu Şura'nın hitamında yayımlanan Ankara Bildirisi bu anlamda dikkat çekmektedir (Tetik, 1995: 4-5; "İşte Tarihî "Ankara Bildirgesi", 1995: 6-7). Avrasya İslam Şurası, Türk ve Müslüman coğrafyanın birlikteliğinin nişanesi olarak değerlendirilmiş ve bu anlamda ülkeler arasında kurulacak birliğin ehemmiyetine vurgu yapılmıştır. Yalnızca dinî temsilcilerin değil, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere siyasetin önde gelen isimlerinin de toplantıda yer alması gerçekleştirilen etkinliğin önemini daha da arttırmıştır. "Avrasya İslâm Şûrası" Teşkilatı yeni bir ses, yürekli ve dayanaklı bir nefes. Bu nefes Orta Asya ülkelerini rahatlatacak, bu topraklarda yaşayan insanları serinletecek." (Güler, 1995: 27) şeklindeki ifadeler Diyanet İşleri Başkanlığı öncülüğünde gerçekleştirilen işbirliğinin, Avrasya İslâm Şurası adı altında kurumsal bir niteliğe büründürüldüğünü ortaya koymaktadır.

1996 yılında gerçekleştirilen II. Avrasya İslâm Şûrası da bu kurumsallığın pekiştirilmesinde önem arz etmiştir. Dinî temsilcilerin yanında siyasal temsilcilerin de yer aldığı Şûra'nın sonunda İstanbul Bildirisi ("İstanbul Bildirisi", 1996: 43-46) yayınlanmıştır. Dönemin siyasal unsurlarının *Diyanet Aylık Dergi'*de yer alan söylemleri ele alındığında bu şuraların dinî alandaki işbirliğini diğer alanlara da intikal ettirmesine yönelik bir beklentinin var olduğu görülmektedir ("Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Mesajı", 1996: 6). 1998 yılında tertip edilen III. Avrasya İslâm Şûrası'nın sonuç bildirisinde de iştirak eden ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesine gayret gösterileceği vurgusu yapılmış aynı zamanda İslam dünyası içerisinde ayrılıklara sebebiyet veren, dinî gün ve bayramların farklı zamanlarda kutlanmasının önüne geçmek amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kararları çerçevesinde hareket edilmesi etrafında birleşmiştir ("Üçüncü Avrasya İslâm Şûrası Sonuç Bildirisi", 1998: 14) Bu anlamda

gerçekleştirilen şûralarda bölge ülkeleriyle dinî alandaki işbirliğinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın önderliğine atıfta bulunuluyorken aynı zamanda bu şûralar diplomasinin manevî cephesini oluşturmuş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı bölge ülkeleriyle kurulan ilişkilerde diplomasinin bir aktörü haline büründürmüştür. “Başkanlığın, Avrasya Şuralarıyla yaptığı İslâmî bir çalışma olduğu kadar, uluslararası işbirliğine, yardımlaşmaya ve dünya barışına büyük bir hizmettir.” (Doğan, 1998: 17).

Diyanet İşleri Başkanlığı, bağımsızlığını kazanarak devlet statüsüne kavuşan Türk Cumhuriyetlerine “Dinden koptukları kanaati ile değil, Müslüman oldukları gerçeğinden...” (Demir, 1992: 26) yola çıkılarak dinî manada destek verilmesini kendisi için vazife edinmiştir. Bu desteğin ise devlet tarafından yürütülen politikalar ile örtüşen bir şekilde gerçekleştirilmesine çaba sarf edildiği belirtilmiştir. Dergide bu çaba üzerinde şu şekilde durulmuştur:

“Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Balkanlar'da ve Orta Asya'da yaşayan müslüman soydaşlarımıza milli politikamıza uygun çalışma ve yardımları, dinî alanda, diplomatik nezakete azamî dikkat ve her türlü manevî şahsiyetine derin saygı gösterilerek devam edecektir.” (Güler, 1994: 6).

Ortaya koyulan bu ifadeler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürütmüş olduğu faaliyetlerde dış politikayı da göz önünde bulundurarak hareket ettiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla 1990'lı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı bilhassa bağımsızlığını yeni kazanan devletlerle kurulacak işbirliğinin ve iletişimin önemli bir kanalı olmuş, bu pozisyonunu da *Diyanet Aylık Dergi'de* röportajlar, ziyaret haberleri, etkinlikler ve bölge ülkelerine gerçekleştirilen gezi notları gibi çeşitli vesilelerle ön plana çıkartmıştır. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı bahsi geçen dönemde diplomasinin bir parçası haline büründürülürken, *Diyanet Aylık Dergi'nin* de Başkanlığın yürüttüğü bu dış politika faaliyetlerinin sözcüsü olarak işlev gördüğünü söylemek mümkündür.

5. Sonuç

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte uluslararası sistemin almış olduğu yeni hal, Türk Dış Politikası'na doğrudan sirayet etmiş

ve yeni düzende Türkiye ortaya çıkan güç boşluğunu doldurma, bölge ülkeleriyle dinî, iktisadî, kültürel ve siyasal açıdan işbirliği tesis etmeye yönelik politika izlemeye başlamıştır. Bilhassa Müslüman ve Türk nüfusun yoğunlukta olduğu bölge ülkeleriyle dinî ve kültürel ortaklıklar çerçevesinde ilişki kurulmasına gayret gösterilmiştir. Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanan devletler ile kuracağı ilişkiler bir fırsat olarak görülmüş ve bu doğrultuda aktif bir dış politikanın yürütüldüğü döneme girilmiştir.

Dış politikanın değişen yönü ve mahiyeti yalnızca dış politika yapım sürecinde doğrudan rol alan aktör ve devlet organlarının yanı sıra devletin diğer organlarının da alakadar olduğu bir mesele haline gelmiştir. Bu doğrultuda 1990'lı yıllar boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'nin yeni düzende alacağı pozisyon üzerine söylem üretmek öneri ve tekliflerde bulunmuştur. Başkanlık konuya ilişkin söylemlerini *Diyanet Aylık Dergi* vasıtasıyla ortaya koymuştur. Bu doğrultuda *Diyanet Aylık Dergi*'nin yayınlanan ilk sayısından itibaren dergide, özellikle 1990'lı yıllarda, dış politikaya ilişkin meselelerin önemli gündem maddelerinden birini teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Ortaya koyulan söylemlerde "örnek" "model" "lider" Türkiye anlatıları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni düzende Türkiye'nin üstlenmesini arzuladığı rolle doğrudan ilişkili olmuştur. Bu çerçevede *Diyanet Aylık Dergi*'de "21. Yüzyıl Ne Getirecek?" şeklindeki soruya Türkiye'ye yüklenen sorumluluklar çerçevesinde cevap verilmeye gayret edildiği görülmektedir. Bu anlamda SSCB'nin yıkılması sonrası süreç Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Türk Dünyası ile kavuşma fırsatı şeklinde nitelendirilmiştir.

Başkanlık, *Diyanet Aylık Dergi* vasıtasıyla yalnızca dış politika meselelerine temas edip önerilerde bulunmamış aynı zamanda bahsi geçen dönemde dış politikayla ilişkili olarak değerlendirilebilecek hususlarda üstlenmiş olduğu vazifeleri ve gerçekleştirdiği etkinlikleri de ortaya koymuştur. Bu durum *Diyanet Aylık Dergi*'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dış politik söylemlerinin aracı ve diplomatik faaliyetlerinin sergileyicisi hüviyetinde olmasını beraberinde getirmiştir. *Diyanet Aylık Dergi*'de Başkanlığın Türk Müslüman bölge ülkelerine yapmış olduğu cami yapımı, öğrencilerin eğitimine destek verilmesi, din görevlisi gönderimi ve din görevlilerinin eğitimine

katkıda bulunması, dinî neşriyat gönderimi gibi alanları kapsayan yardımlarının sıklıkla altı çizilmiş ve bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kurulan iletişim kanalı vurgulanmıştır. Bu vurgular aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üstlendiği vazifenin boyutunu gösterme gayretiyle de doğrudan ilişkilidir. Bu doğrultuda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu dönemde bölge ülkeleriyle kurulan gönül bağının müessisi olarak faaliyet yürüttüğünü ve *Diyanet Aylık Dergi* vasıtasıyla da bu bağın görünürlüğünü ve kuvvetlenmesini sağlamaya çalıştığını söylemek mümkündür.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde BİİBFAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Teşekkür: Gösterdikleri yoğun ilgi ve emeklerinde dolayı BİİBFAD Dergisi Editör Kurulu’na ve sağladıkları katkılarında dolayı hakemlere teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Arslan, A. (1992). Türk Cumhuriyetlerinin din görevlisi ihtiyaçlarını tümüyle karşılayacağız. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 9-10.
- Arslan, A. & İşcan, A. B. (1992). İslâm Konferansı Teşkilatına üye ülkelerin dışişleri bakanları toplandı. *Diyanet Aylık Dergi*, 20, 50.
- Ateş, M. (1992). Türk dünyası yeniden kurulurken. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 19-21.
- Avukatgil, İ.S. (1991). İslâm iktisadı. *Diyanet Aylık Dergi*, 1, 11-12.
- Aydın, M. (2012). *Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001*. B. Oran (Ed.). Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, 366-439.
- Aydınbeyli, T. (1991a). Doğu blokunda ortaya çıkan boşluk ve Türkiye’ye düşen görevler. *Diyanet Aylık Dergi*, 1, 7-10.
- Aydınbeyli, T. (1991b). Yeni bir dünya ve... Türkiye gerçeği. *Diyanet Aylık Dergi*, 3, 7-10.
- Balcı, O. (1992). Bu birlik dünya için bir şanstır. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 7.

- Başgönül, A. (1992). Türk dünyasına tarihî fırsat. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 4-5.
- Bayraktar, M. (1993). “Elbirliği” ile “Dilbirliği”ne doğru. *Diyanet Aylık Dergi*, 30, 10-11.
- Ceylan, A. (1993). Önemli bir kurultayın ardından. *Diyanet Aylık Dergi*, 30, 6-7.
- Çelik, H. & Ekşi, H. (2013). Söylem analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27, 99-117.
- Demir, F. (1992). Türk Cumhuriyetlerindeki soydaşlarımıza götürülecek dinî hizmetler. *Diyanet Aylık Dergi*, 22, 26-27.
- Demir, H. (1992). Yeni dünya düzeni zulme kucak açmak mı?. *Diyanet Aylık Dergi*, 19, 32-33.
- Doğan, L. (1998). Avrasya İslâm şûraları ve önceki ilişkiler. *Diyanet Aylık Dergi*, 91, 16-17.
- Durmuş, A. (1994). Makedonya intibalarım. *Diyanet Aylık Dergi*, 41, 51-54.
- Elekdağ, Ş. (1993). Şeytan, şehvet ve Türkler. *Diyanet Aylık Dergi*, 32, 28-31.
- Gaddis, J.L. (2008). *Soğuk Savaş Pazarlıklar, Casuslar, Yalanlar, Gerçek*. D. Cençiler (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güler, H. (1994). Diyanet 70 yaşında. *Diyanet Aylık Dergi*, 39, 4-6.
- Güler, H. (1995). Avrasya İslâm şûrası teşkilatı. *Diyanet Aylık Dergi*, 60, 24-27.
- Güler, H. (1999). Diyanet İşleri Başkanlığı hizmetleri ve bu hizmetlerle ilgili değerlendirme. *Diyanet Aylık Dergi*, 99, 6-9.
- Güran, K. (1995). Diyanet İşleri Başkanlığı özerk olmalı mı?. *Diyanet Aylık Dergi*, 57, 10-18.
- Hobsbawm, E. (2011). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. Y. Alogan (Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- İlker, A. (1993). Türk dünyasına tutkal dil birliği. *Diyanet Aylık Dergi*, 25, 16-17.
-

- İşcan, A. & Erşahin, Ş. (1991). İslâm ülkeleri dışişleri bakanları toplantısının ardından. *Diyanet Aylık Dergi*, 9, 48-51.
- Kaya, H. (1991). Yugoslavya'da son durum. *Diyanet Aylık Dergi*, 11, 7-15.
- Keskin, A. (1992). Avrupa topluluğu ve Türkiye. *Diyanet Aylık Dergi*, 14, 40-41.
- Mert, H. (1991a). Tehdit kuşağı ve Türkiye. *Diyanet Aylık Dergi*, 7, 5-7.
- Mert, H. (1991b). Sovyetler ve Balkanlar'da bağımsızlık hareketleri çığ gibi büyürken Müslümanlar ne yapacak?. *Diyanet Aylık Dergi*, 11, 5-7.
- Nye, J.S. & Welch, D.A. (2011). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*. R. Akman (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özbudak, Ş. (1992). Bir ziyaretin ardından. *Diyanet Aylık Dergi*, 18, 36.
- Özfatura, M.N. (1992). Dakar zirvesi'nin tahlili. *Diyanet Aylık Dergi*, 13, 50.
- Özönder, M.C. (1991). Oyun içinde oyun. *Diyanet Aylık Dergi*, 2, 44-45.
- Sarıkoymuncu, A. (1994). Cumhuriyetin 70'inci yıldönümünü kutlarken. *Diyanet Aylık Dergi*, 46, 28-31.
- Selimbaşoğlu, R. (1992). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Diyanet Vakfı'nın yardım eli. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 13-14.
- Serter, A. (1993). İslâm ülkeleri yüksek konseyi kahire'de toplandı. *Diyanet Aylık Dergi*, 27, 4-8.
- Sezer, E. (1991). İSEDAK (İslâm Konferansı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi). *Diyanet Aylık Dergi*, 3, 12-14.
- Soytürk, A. (1992). Türk Cumhuriyetlerine Diyanet'in hizmetleri. *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 11-12.
- Tetik, G. (1995). Avrasya'da çarpan kalpler, Ankara'da birleşti. *Diyanet Aylık Dergi*, 60, 4-5.
- Tetik, G. (1996). İslam İşleri Yüksek Konseyi toplantısı kahire'de yapıldı. *Diyanet Aylık Dergi*, 69, 4-7.
- Tetik, G. (1998). Türk-İslam kültürünün bereketlendirdiği topraklar.... *Diyanet Aylık Dergi*, 90, 4-11.
- Ulusal, Ş. (1991). Sorumluluğumuz. *Diyanet Aylık Dergi*, 3, 25.

- Uslu, S. (1995). Yurtdışı hizmetlerimizin kısa bir analizi. *Diyanet Aylık Dergi*, 60, 30-31.
- Van Dijk, T. (2003). *Söylem ve İdeoloji Mitoloji – Din – İdeoloji*. Haz. Barış Çoban – Zeynep Özarslan. “Söylem ve İdeoloji Çokalanlı Bir Yaklaşım”. *Söylem ve İdeoloji Mitoloji – Din – İdeoloji*. çev. Gülüm Şener. İstanbul: Su Yayınevi.
- Yalçıntaş, N. (1991). İslâm ülkeleri nasıl bölündü? İslâm dayanışması nasıl sağlanır?. *Diyanet Aylık Dergi*, 3, 11-12.
- Yazıcıoğlu, M.S. (1991a). Türkiye’ye düşen tarihî görev. *Diyanet Aylık Dergi*, 3.
- Yazıcıoğlu, M. S. (1991b). Dış Türkler ve Sorumluluklarımız. *Diyanet Aylık Dergi*, 11.
- Yılmaz, M.N. (1992). Türk İslâm dünyası “gündem”de. *Diyanet Aylık Dergi*, 16.
- Yılmaz, M. N. (1993). Türk dili ve kültürü. *Diyanet Aylık Dergi*, 30.
- Yılmaz, M.N. (1997). Türk dünyası ve dînî bütünleşme. *Diyanet Aylık Dergi*, 83.
- Yılmaz, M.N. (1998). Aşkabat’ta yükselen minareler. *Diyanet Aylık Dergi*, 86.
- “Komşu”da neler oluyor?”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 2, 46-47.
- “70 yıllık hasret sona erdi!”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 4, 32-34.
- “Bakü’de dinî ataşelik açılıyor”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 4, 58.
- “Balkanlar ve Sovyet Türk Cumhuriyetleri’nden ziyaretçi köprüsü”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 1, 10.
- “Basın toplantısı”. (1993). *Diyanet Aylık Dergi*, 36, 20-23.
- “Başkanlığımıza ziyaretler”. (1993). *Diyanet Aylık Dergi*, 30, 58-59.
- “Bloklar yıkılırken 21. Yy. ne getirecek?”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 1, 2-3.
- “Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in mesajı”. (1996). *Diyanet Aylık Dergi*, 72, 6.

- “Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz’a “Türk Dünyası” ödülü”. (1998). *Diyanet Aylık Dergi*, 90, 56.
- “Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan Balkanlara ziyaret”. (1994). *Diyanet Aylık Dergi*, 44, 58.
- “Diyanet-Türkmenistan-Kazakistan işbirliği”. (1992). *Diyanet Aylık Dergi*, 13, 51.
- “İstanbul Bildirisi”. (1996). *Diyanet Aylık Dergi*, 72, 43-46.
- “İşte tarihî “Ankara bildirgesi””. (1995). *Diyanet Aylık Dergi*, 60, 6-7.
- “Kırgızistan Merkez Bankası başkanı”. (1996). *Diyanet Aylık Dergi*, 70, 56.
- “Sovyet Türk Cumhuriyetleri’nden ziyaretler”. (1991). *Diyanet Aylık Dergi*, 6, 56.
- “T. Diyanet Vakfı’ndan yardımlar”. (1992). *Diyanet Aylık Dergi*, 17, 51.
- “Üçüncü Avrasya İslâm şûrası sonuç bildirisi”. (1998). *Diyanet Aylık Dergi*, 91, 14.
- “Yeni Türk Cumhuriyetleri Kazakistan”. (1992). *Diyanet Aylık Dergi*, 16, 32.